

- 1 De 'barmhartigheid en mensenliefde' door de zusters te Gleiwitz verbeeld. Geheel rechts, met witte kap, zuster Frijntje de Ruyter, met links van haar zuster Marigje Breedveld.

Inv.nr. RK2394.047

Misericordia et Humanitas

De Nederlandse ambulance te Gleiwitz in 1915-1916

TRISTAN BROOS

In 2019 ontstond bij de voorloper van Korpora, het Nationaal Veiligheidsinstituut (NVI), als gevolg van een fusie met de Stichting Historische Verzameling Nederlandse Rode Kruis en de schenking van de historische verzameling van het hoofdbestuur van het NRK, de nationale collectie Nederlandse Rode Kruis (NRK).¹ Binnen deze rijke collectie bevindt zich een bijzonder persoonsensemble van vier verpleegsters van het NRK die in de Eerste Wereldoorlog te Gleiwitz Duitse gewonde militairen en enkele Russen verpleegden. Het persoonsensemble en andere bronnen, waaronder een verslag van Josephine van der Ent uit 1917 en een kort interview, vormen de aanleiding en basis voor dit artikel.

203

Inleiding

De route die het ensemble via het NRK naar Korpora heeft afgelegd, startte begin 1979, toen een medewerkster van het toenmalige hoofdbureau van het NRK, gevestigd in Den Haag, in contact kwam met Josephine van der Ent, toen 96 jaar oud. Deze mevrouw, gediplomeerd verpleegster, was werkzaam op internationaal niveau en diende in 1916, samen met haar vriendin Pleuntje Breedveld, zelf als Rode Kruiszuster te Gleiwitz.

Om de een of andere reden is mevrouw Van der Ent in het bezit gekomen van het ensemble dat toebehoorde aan de zus van haar vriendin, Marigje Breedveld. Het ensemble bestaat behalve uit een kloek fotoalbum en een kort verslag uit enkele persoonlijke items, zoals, knipsels, diploma's, en een door hen gedragen Rode Kruis armband, enzovoort, afkomstig van Marigje Breedveld en haar vriendin Frijntje de Ruiters, beiden Rode Kruisverpleegsters te Gleiwitz. Kort voordat Josephine op

---

Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, 3 / Safe. Annual of Korpora, Heritage Public Safety, 3, 202-225. DOI 10.5117/9789048576531_BROOS

¹ J. Breukers, L. Ph. Sloos, 'Van Kriminologische Verzameling tot Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid', in: *Veilig, Jaarboek Korpora 1* (Amsterdam 2024) 23, *Misericordia et Humanitas* betekent barmhartigheid en mensenliefde.

23 juni 1979 overleed heeft de NRK-medewerkster haar nog kunnen interviewen. De weerslag van dit interview is gepubliceerd in het meinummer van de *Rode Kruis Koerier*.²

Belgische vluchtelingen

Marigje en Frijntje doorliepen onafhankelijk van elkaar en bij verschillende instellingen de verpleegstersopleiding. Zo volgde Marigje de opleiding tot leerling-verpleegster aan het Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist, waar ze op 21 december 1910 uit handen van de examencommissie het verpleegstersdiploma met insigne ontving.³ Vijf jaar later behaalde Frijntje het diploma ziekenverpleging in het Haagse Gemeenteziekenhuis. De dames leerden elkaar kennen in september 1915 bij de volledige cursus algemene ziekenverpleging die werd gegeven aan de Diaconessen-Inrichting in Den Haag.⁴

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en de inval van het Duitse leger in België op 4 augustus 1914, bracht een enorme vluchtelingenstroom op gang richting de Nederlandse grens. In totaal bijna één miljoen Belgen, onder wie circa 32.000 militairen, die werden geïnterneerd, belandden in Nederland.

In eerste instantie werd het overweldigende aantal vluchtelingen opgevangen in de grensstreek om ze later te verspreiden in centra verspreid over het land. Zo kwamen alleen al bij het Nederlands-Belgische grensplaatsje Putte gedurende drie dagen en nachten zesduizend vluchtelingen per uur Nederland binnen. Naast diverse opvangplaatsen werden in enkele grote plaatsen schoolgebouwen ingericht als noodhospitaal om Belgische hulpbehoevenden (ouderen, kinderen, zwangere vrouwen en zieken) te kunnen helpen, zij het in beperkte mate.⁵

Vanuit verschillende instanties, waaronder het Nederlandsch Comité tot Steun aan Belgische en andere Slachtoffers, en diverse diaconessen-inrichtingen in het land, werd hulp geboden. (Leerling-)zusters werden uitgezonden om noodhospitallen te ondersteunen.

De bereidheid om te helpen was groot. De leerling-zuster Frijntje de Ruitter werkte in 1914 bijvoorbeeld in een tot noodhospitaal omgebouwde burgeravondschool waar Belgische vluchtelingen werden verzorgd. Pleuntje Breedveld en Josephine van der Ent hielpen een jaar lang Belgische vluchtelingen in Oldebroek en omstreken, die hongerig en koud waren en medische zorg nodig hadden.

² Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', in: *Rode Kruis Koerier, Officieel maandblad van de vereniging 'Het Nederlandse Rode Kruis'* 5 (Den Haag 1979) 48.

³ Anoniem, 'Chr. Sanatorium voor Zenuwlijders', in: *De Standaard* (21 december 1910).

⁴ Korpora, inv.nrs. RK2394.079, RK2394.080, RK2394.081.

⁵ D.H. van der Goot, *Verslag van het noodhospitaal voor Belgische vluchtelingen te Bergen op Zoom van 11 oktober tot 5 november 1914* (Z.p. z.j.) 1, Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten, Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) 25, 147.

- 2 Een in 1914 ingericht noodhospitaal voor Belgische vluchtelingen ergens in Nederland. Staande op de tweede rij, vierde van rechts met witte kap, zuster Frijntje de Ruyter.

Inv.nr. RK2394.095

- 3 Opvang en verzorging van hulpbehoevende Belgische vluchtelingen in het barakkenkamp dichtbij de artillerie schietkamp Oldebroek in 1914.

Inv.nr. RK2394.005

In het barakkenkamp dichtbij het artillerieschietkamp Oldebroek werden de meest hulpbehoevende Belgische vluchtelingen opgevangen, circa 1050 personen, voornamelijk gezinnen. Vanaf januari 1915 vertrokken de vluchtelingen uit het barakkenkamp om te worden ondergebracht in het vluchtoord Nunspeet. Zij moesten plaatsmaken voor geïnterneerde Belgische militairen.

Na een jaar besloten de dames te stoppen met hun hulp aan de Belgische vluchtelingen om 'méér voor de lijdende mensheid te doen', en meldten zij zich in juli 1916 aan voor de Nederlandse ambulance (i.e. veldhospitaal) te Gleiwitz, Duitsland.⁶

Verpleegsters en verschillende ambulances

Kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog waren vrouwen sterk ondervertegenwoordigd in de militaire verpleging. Dit was vooral te wijten aan het gebrek aan een degelijke opleiding, de geringe belangstelling voor het vak en het feit dat deze sector voornamelijk werd gedomineerd door mannen. De oorlog en vooral de nieuwe schaal daarvan was de directe aanleiding daarvoor, maar de discussie over de inzet van vrouwen 'op het slagveld' als verplegers werd al veel eerder gevoerd.⁷ Vanaf 1914 kregen enkele vrouwelijke verpleegkundigen de mogelijkheid om gemobiliseerde Nederlandse militairen te verzorgen.

Daarnaast bood een klein aantal verpleegsters zich aan om behulpzaam te zijn bij de verpleging van gewonden in het buitenland. Deze vrouwen droegen overigens geen militair uniform en hadden geen officiële militaire status. De kleding van de verpleegsters was sober en zedelijk van aard. Geen sieraden of opvallende kapsels, maar een eenvoudige, stijve jurk die hooggesloten was tot aan de hals. Het witte schort, met bijpassende witte kraag, mouwopslagen en strik, was kenmerkend voor de verpleegkundige van die tijd en stond symbool voor hygiëne, professionaliteit en gepaste afstandelijkheid. Veel verpleegsters, inclusief diaconessen en nonnen, droegen een sluier, kap of muts. Verpleegsters die werkzaam waren voor het NRK droegen bovendien een armband met daarop het rode kruis en een ronde Rode Kruisspeld bij de sluiting van de kraag.

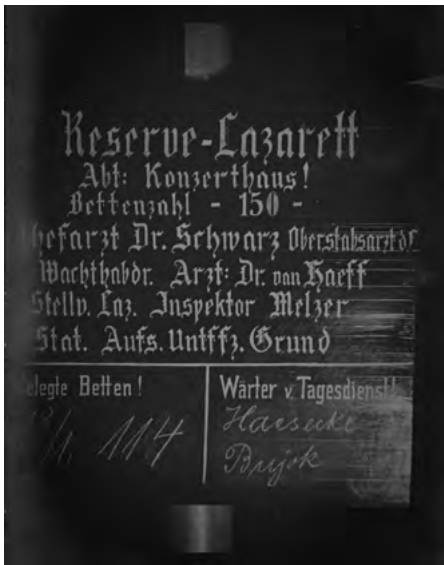
Behalve naar hun kleding werd ook gekeken naar de houding en uitstraling van de verpleegsters, waarbij elke vorm van verleiding naar de militairen toe vermeden diende te worden.⁸

Het humanitaire leed dat gepaard ging met de Eerste Wereldoorlog riep in het neutrale Nederland de vraag op of het iets kon betekenen zonder daarmee bij de oorlog betrokken te raken. Naast de opvang van Belgische vluchtelingen en geïnter-

⁶ Van der Goot, *Verslag van het noodhospitaal voor Belgische vluchtelingen te Bergen op Zoom*, 1, 2, Roodt, *Oorlogsgasten*, 59.

⁷ Louis Ph. Sloos, 'Un souvenir de Solferino. Een beschrijving van een bloedige veldslag door Henry Dunant en de oprichting van het Rode Kruis', in: *Veilig, Jaarboek Korpora* 1 (Amsterdam 2024) 81.

⁸ L. van Bergen, C. Th. Bakker, 'Dutch nurses and the Great War: on caregiving and gender', in: *First World War Studies*, 2 (2020) 107-122.

- 4 Het 'Reserve-Lazarett, Theater und Konzerthaus' te Gleiwitz, dat was ingericht voor de verpleging van gewonde Duitse en enkele Russische militairen.

Inv.nr. RK2394.013

neerde buitenlandse militairen op Nederlands grondgebied, werd gedacht aan de inzet van ambulances over de grens. Dus het fysiek verzorgen van oorlogsgewonden. Vanaf 1914 leefde echter de onjuiste gedachte dat de oorlogvoerende landen voldoende op hun hulpverlenende taak waren voorbereid en om die reden geen buitenlandse hulp nodig was. Een jaar later durfde de Nederlandse regering, na een periode van 'behoedzame en angstvallige waakzaamheid', het toch aan om toestemming te verlenen voor dergelijke hulp aan het buitenland in de vorm van ambulances.⁹

Behalve naar Gleiwitz ging er ook een ambulance naar Olmütz (het tegenwoordige Oost-Tsjechië) en Boedapest in Oostenrijk-Hongarije. Voorts werden ambulances uitgezonden naar Parijs en Sint-Petersburg. Deze ambulances opereerden op veilige afstand van het front. De gewonden werden in de Nederlandse ambulances en Duitse veldhospitelen behandeld en verpleegd om vervolgens opnieuw voor de strijd te kunnen worden ingezet.¹⁰

⁹ V. Kramers, 'Nederlandse ambulances in het buitenland 1914-1918' (2009), www.wereldoorlog-1418.nl, aldaar: <https://www.wereldoorlog1418.nl/nederlandse-ambulances-wol/index.html>, P.H. Ritter Jr., *De donkere poort. Een boek, behelzende tal van persoonlijke herinneringen van vooraanstaande mannen, stemmingsbeelden, indrukken, beschouwingen, belangrijke en onbelangrijke gebeurtenissen, verhalen en anecdoten over Nederland in de jaren 1914-1918*, 2^e deel (Den Haag 1931) 89.

¹⁰ Kramers, 'Nederlandse ambulances in het buitenland 1914-1918'.

5 Een door de keizerlijke Duitse overheid ingevoerde en verstrekte Rode Kruisarmband voor vrijwillige ziekenverpleging.

Inv.nr. RK2484

Het eerste halfjaar van de Nederlandse ambulance te Gleiwitz

'Het Centraal Comité voor de Nederlandsche Ambulance voor Duitsland en Oostenrijk-Hongarije' was een particulier initiatief om ambulances uit te zenden naar de Centrale Mogendheden.¹¹ Het Centraal Comité werd daarbij ondersteund door 34 subcomités, die voor dit doel fondsen inzamelden. De gruwelijkheid van de oorlog was bij de Nederlandse bevolking niet onopgemerkt gebleven. Verschillende artsen, particulieren en verenigingen droegen bij. De giften stroomden ruimhartig binnen, en maakten het niet alleen mogelijk om een ambulance naar Gleiwitz te sturen, maar ook een naar Olmütz.¹²

Aanvankelijk werd prof. dr. O. Lanz aangesteld om de medische leiding en organisatie van de ambulance op zich te nemen. Vanwege zijn ambtelijke verplichtingen bleef zijn rol echter beperkt tot het samenstellen en uitzenden van het medisch personeel, het verzorgen van het benodigde materieel en het installeren van de ambulance op de plaats van bestemming. Na de installatie droeg hij de leiding over aan dr. D.H. van der Goot.¹³

¹¹ Met de Centrale Mogendheden werden onder andere Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en het Ottomaanse Rijk bedoeld.

¹² P. van Lunteren, 'Twee Arnhemse diaconessen aan het Oostfront. De Nederlandse Ambulance in Gleiwitz (1916)', in: *Arnhemse Historisch Tijdschrift* 3 (2021) 155.

¹³ Anoniem, *Nederlandsche ambulancen voor Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, verslag 1916* (Z.p. z.j.) 6.

6 Een impressie van de grote theaterzaal met gewonden.

Inv.nr. RK2394.061

De ambulance vertrok op 28 december 1915 uit Amsterdam richting Gleiwitz en bestond uit een staf van 72 personen, onder wie drie chirurgen, drie chirurgische assistenten, drie internisten, een oogarts, een neuroloog, twee tandartsen, twee vrouwelijke apothekers en verplegend- en huishoudelijk personeel.¹⁴

De verpleegkundigen stonden onder leiding van een directrice. Alle leden van de ambulance ontvingen een insigne bestaande uit een rood kruis op een zilver veld met daaromheen op een zwarte achtergrond in vergulde letters de zinspreuk van het Centraal Comité: 'Misericordia et Humanitas, Nederland 1915'. De mannelijke leden droegen dit insigne als een medaille en de vrouwen als een broche.¹⁵

De reis naar Gleiwitz is uitgebreid beschreven door mevrouw H.S.S. Kuyper, chef huishouding bij de Nederlandse ambulance te Olmütz. Het navolgende, dat op haar boek is gebaseerd, geeft ongetwijfeld een juiste weergave van het verloop van de reis, maar wel door een pro-Duitse bril, waarbij vooral aandacht is voor het militaire belang van de ambulance in plaats van voor het humanitaire.

De medische staf werd op het Centraal Station van Amsterdam uitgeleide gedaan door de consuls van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Vervolgens reed de trein via Amersfoort, Apeldoorn en Oldenzaal naar het Duitse Bentheim, waar een korte stop plaatsvond. De ontvangst op het station, dat rijkelijk was versierd met

¹⁴ Van Lunteren, 'Twee Arnhemse diaconessen aan het Oostfront', 152-161.

¹⁵ H.S.S. Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd, In en om de Nederlandsche ambulance te Boedapest (benevens een uitstapje naar Weenen)* (Baarn 1918) 25.

guirlandes, palmen, bloemen en zowel Nederlandse als Duitse vlaggen, was volgens Kuyper indrukwekkend en buitengewoon hartelijk. Er waren zelfs bustes opgesteld van koningin Wilhelmina, prins Hendrik, prinses Juliana en de Duitse keizer. Na verschillende toespraken van Duitse notabelen vertrok de trein richting Hannover, waar opnieuw een officieel ontvangst plaatsvond. Daar stond een rijk gedekte tafel klaar voorzien van allerlei lekkernijen en de thee werd geschonken door een dochter van veldmaarschalk Paul von Hindenburg. Voor vertrek kreeg elk lid van de ambulance een zogenaamd 'Weihnachtspacket' mee, een feestelijk pakket vol versnaperingen, keurig samengebonden met een lint. Het grootste onthaal vond die avond plaats bij aankomst op station Charlottenburg in Berlijn. Hier moesten alle leden uitstappen voor een diner, aangeboden door het Kriegsministerium (het Duitse Ministerie van Oorlog). Aan de hoofdtafel namen vertegenwoordigers plaats van het Kriegsministerium, het hoofdbestuur van het NRK en de Duitse Frauenverein. Als vertegenwoordiger van de Duitse keizerin was kamerheer Freiherr von Spitzbergen aanwezig. Na afloop van het diner werd de treinreis slapend voortgezet, met als eindbestemming Gleiwitz.¹⁶

Het provinciestadje Gleiwitz, tevens een garnizoensstad, ligt aan het riviertje de Klodwitz in voormalig Opper-Silezië, nu Polen. De stad beschikte over brede straten, grote winkels, elektrische trams en een bloeiende ijzerindustrie. In 1915 telde Gleiwitz ongeveer zestigduizend inwoners. Door de oorlog reden de trams niet meer, waren de winkels vrijwel leeg en heerste er schaarste.¹⁷

Na aankomst wandelde het ambulancepersoneel 's ochtends door de stille straten van Gleiwitz naar de hotels waar het kort zou verblijven. In de Moltkestrasse, op vijf minuten lopen van het lazaret, werd uiteindelijk een modern woonhuis gevonden. De vierde verdieping was gereserveerd voor de dames, de tweede voor de heren.¹⁸

De Nederlandse ambulance was actief in het 'Reserve-Lazarett, Theater-und Konzerthaus' aan de Klosterstrasse, een groot gebouw met diverse ruime zalen en een grote, schaduwrijke tuin. De twee theaterzalen boden plaats aan 83 respectievelijk 67 bedden, 150 in totaal dus. Voorts waren er ruimtes voor herstellende patiënten, een operatie- en verbandzaal, vertrekken om te kunnen baden met warm en koud water en voor chemisch- en microscopisch onderzoek, een röntgen- en technisch atelier en een tandheelkundige behandelings- en operatiekamer. Daarnaast diende het ruime balkon van de schouwburgzaal als bergplaats voor het linnen en beddengoed. De ruime vestibule was ingericht als bureau van de militaire administratie. Het personeel beschikte over een grote eetzaal voor eigen gebruik. Deze zaal had bovendien zes nissen waarin de hulpverleners zich op vrije momenten konden terugtrekken om te schrijven, lezen of een gesprek te voeren. Bij verschillende ge-

¹⁶ Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 26-30.

¹⁷ *Ibidem*, 40.

¹⁸ Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 30, Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 9.

7 De aankomst van nieuwe patiënten in een ambulance met paardentraction.

Inv.nr. RK2394.019

legenheden werden in deze nissen onder pianobegeleiding vaderlandse liederen gezongen. In de hal bij de ingang hing een groot aanplakbiljet met een duidelijke waarschuwing:

Soldaten! Seid bei euren Unterhaltungen in Gegenwart anderer vorsichtig! Lasst euch nicht ausfragen! Ein unbedachtes Wort kann vielen Kameraden das Leben kosten! Fremde, die sich an euch herandrängen und aushören wollen, meldet sofort den Bahnbeambten. Der Deutsche Soldat muss für sein Vaterland nicht nur kämpfen sondern auch schweigen können.

Direct naast het lazaret bevond zich een restaurant met een grote, goed uitgeruste keuken en een nog grotere gezelschapskamer met drie ramen aan de straatzijde. Deze kamer werd onmiddellijk ingericht als huiskamer. Hier was plaats voor tachtig mensen om te kunnen eten. De ambulance bracht eigen levensmiddelen mee uit Nederland om zelfvoorzienend te kunnen zijn, het gastland niet te belasten en omdat vreemd voedsel op den duur niet meer goed door de Nederlandse staf zou worden verdragen.

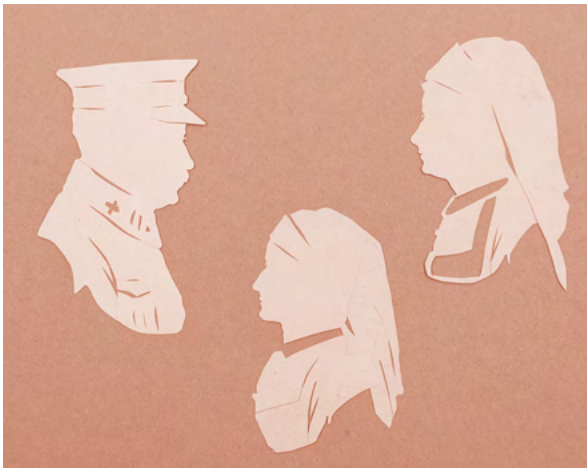
Mevrouw A.G.A. Strobel, een in Nederland wonende Duitse, verzorgde in de eetzaal van het Konzerthaus de Hollandse tafel en kookte tevens voor patiënten met speciale diëten. Zij had in 1914 als kok in een noodziekenhuis van het Rode Kruis in Den Haag ervaring opgedaan. Daarnaast sprak ze de taal, kende ze de Duitse cultuur en was ze persoonlijk betrokken vanwege familieleden die aan het front vochten.¹⁹

¹⁹ Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 18, 19, 31-32, 36, 38, 39, Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 8, 9.

- 8** Groepsfoto met leden van de Nederlandse ambulance en de Duitse (medische) staf, eind juli 1916. Op de achterste rij, vierde van rechts dr. D. H. van der Goot (leider van de Nederlandse ambulance tot 27 juli 1916). Geheel rechts *Unteroffizier* Grund. Op de derde rij, achtste van rechts dr. J. Th. Nicolai, zesde en vijfde van rechts Frijntje respectievelijk Marigje. Zittend op de tweede rij, tweede van links W.H. baron Taets van Amerongen van Woudenberg (hoofd administratie), derde en tweede van rechts dr. L. M. Metz (leider Nederlandse ambulance vanaf 27 juli 1916) en *Oberstabsarzt* dr. Schwartz (Chefarzt 'Reserve-Lazarett, Theater und Konzerthaus').

Inv.nr. RK2394.041

- 9** Door een gewonde Duitse soldaat gemaakte knipsels van W.H. baron Taets van Amerongen van Woudenberg, Frijntje en Marigje.

Inv.nr. RK2485

In het gebouw was voorts een kleine Duitse staf aanwezig, bestaande uit onder anderen dr. Von Haeff (*Arzt*) en *Unteroffizier* Grund, ondersteund door militair- en burgerpersoneel onder leiding van de *Chefarzt* van het Reservelazarett, *Oberstabsarzt* dr. Schwartz. De verstandhouding van de Nederlandse ambulanceleden onderling was uitstekend.²⁰

Tijdens de eerste dagen werd het Hollandse lazaret door de Nederlandse zusters grondig schoongemaakt, wat hard nodig was want zowel binnen als buiten het gebouw was het erg smerig.²¹ Kort daarna werd iedereen uit voorzorg tegen cholera en tyfus ingeënt. Deze vaccinaties werden toegediend door een Duitse arts die werkzaam was in het ziekenhuis van Gleiwitz.

De uit Nederland meegenomen ziekenauto van de Nederlandse Ambulance was geschikt voor het vervoer van vijf liggende patiënten en werd gedurende de eerste vier maanden herhaaldelijk ingezet om gewonden mee van het station naar het ziekenhuis te vervoeren. Helaas moest het gebruik van de ziekenauto al snel worden gestaakt vanwege de nijpende brandstofschaarste. Gelukkig was er naast de ziekenauto ook een zogeheten ‘raderbrancard De Mooy’ meegekomen, waarmee het dagelijkse vervoer van patiënten kon worden voortgezet. In het verslag van dr.

Van der Goot is te lezen dat een Duits officier die voor het eerst met de raderbrancard kennismaakte erg onder de indruk was van dit transportmiddel.²²

Het moderne instrumentarium dat deels uit Nederland was meegenomen en aangevuld in Breslau, vormde een complete uitrusting voor de operatiezalen in het Hollandse lazaret. Dankzij abonnementen op verschillende vakbladen konden de Nederlandse artsen zelfs op de hoogte blijven van de ervaringen van andere oorlogschirurgen.²³

Dankzij abonnementen op verschillende vakbladen konden de Nederlandse artsen zelfs op de hoogte blijven van de ervaringen van andere oorlogschirurgen

20 Korpora, inv.nr. RK2394.013, Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 12.

21 Kuyper, *Hongarije in oorlogstijd*, 33, 34.

22 Een raderbrancard is een handkar of duwkar met hoge wielen in combinatie met een brancard, waarin patiënten op een comfortabele wijze konden worden vervoerd. De raderbrancard, ook wel raderbaar genoemd, werd in 1869 uitgevonden door Cornelis de Mooij, arts en officier van gezondheid in het Nederlandse leger. In tegenstelling tot de gewone brancard, waar minimaal twee dragers voor nodig waren, kon een raderbrancard eventueel bediend en geduwd worden door één persoon. Het metalen frame van de handkar werd namelijk over de brancard met de gewonde gereden, waarna het voeteneinde van de brancard met haken aan de kar werd bevestigd. Door aan de andere kant het frame naar beneden te drukken kwam het voeteneind omhoog en kon ook het hoofdeind worden aangehaakt.

23 Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 9, Anoniem, ‘Nederl. Ambulance te Gleiwitz’, in: *De Nederlander* (19 februari 1916).

10 Duitse gewonden spelen een partijtje schaak en een potje dammen. Derde van rechts, zuster Marigje. Het officiële onderschrift luidde: 'Verwundete in einem Gleiwitzer Lazarett bei der Beschäftigung'.

Inv.nr. RK2394.033

Reis en verblijf van de Nederlandse zusters te Gleiwitz, tweede halfjaar

Op 23 juli 1916 vertrokken Marigje, Frijntje, Pleuntje en Josephine om negen uur 's ochtends met de trein vanuit Amsterdam. De volgende ochtend, rond dezelfde tijd, zouden zij in Gleiwitz aankomen. Alle vier meldden zich om deel te nemen aan de Nederlandse ambulance die daar sinds 29 december 1915 actief was. 's Avonds om tien uur kwamen de dames aan in Berlijn, waar zij een tussenstop maakten van twee uur. Aan de bekende boulevard Unter den Linden nuttigden ze een drankje in een bierhal. Het viel hen op hoe rustig het was in de straten en lanen van de Duitse hoofdstad.

De dames sliepen met nog vier andere zusters in één coupé. Van slapen kwam overigens niet veel. De coupé was niet erg ruim en verder stond de trein gedurende de nachtelijke reis vaak ineens met een schok stil, waardoor iedereen wakker werd. Nieuwsgierig werd er dan naar buiten gekeken. Die nacht werden veel soldaten naar het front vervoerd, wat gepaard ging met lawaai, luidruchtig gezang en huilende vrouwen die afscheid namen van hun geliefden. Met bloemen versierde helmen stapten ze in de afgeladen treinwagons. Sommigen moesten zelfs in het bagagenet liggen. Dit schouwspel werd met grote verwondering door de dames

gadegeslagen. Op station Gleiwitz, het einde van de treinreis, werden ze 's ochtends door enkele dokters en zusters van de Nederlandse ambulance verwelkomd en naar hotel 'Schlesischer Hof' gebracht, waar ze, na zich te hebben opgefrist, konden ontbijten en rusten.

In de middag begaven de dames zich naar het 'Reserve-lazarett' in het 'Theater- und Konzerthaus', de standplaats van de Nederlandse ambulance. Daar namen ze de dienst over van enkele diaconessen. De eerste indruk was overweldigend. Volgens zuster Josephine van der Ent 'was het gebrul en gekerm van de gewonden haast niet te verdragen'. In de grote zaal lagen honderdvijftig gewonden, jong en oud door elkaar, met uiteenlopende verwondingen; zware verwondingen aan armen en benen, en om die reden geamputeerd, gebroken benen en hoofd-, borst-, voet- en buikverwondingen. Sommigen waren zo ernstig gewond dat ze continu aandacht nodig hadden.

Elke zuster kreeg de zorg over vijftien patiënten. Volgens Josephine van der Ent hoorde je de patiënten bijna nooit klagen. Alleen als er een niet kon slapen of veel pijn had, hoorde je weleens 'Der verdammte Krieg' roepen.

Ondanks de vermoeidheid van de treinreis werd Josephine op de eerste dag al ingeroosterd voor een nachtdienst. Niet veel later zou ze ook worden ingezet als assistent-operatiezuster en invalkracht voor als een collega ziek werd, een taak waar ze in eerste instantie niet goed op was voorbereid. Met behulp van de aanwezige artsen en haar vriendin Pleuntje werd ze uiteindelijk goed ingewerkt en was ze in staat om voor iedere operatie de juiste benodigde instrumenten bij elkaar te zoeken.²⁴

Op 24 juli bestond de medische staf van de Nederlandse ambulance uit tien dokters en 38 zusters, onder wie diakonessen, Rode Kruiszusters en een Johanniterzuster. De algehele leiding berustte bij dr. D.H. van der Goot. Zijn collega dr. L.M. Metz nam op 27 juli de leiding over en die dag werd afscheid genomen van drie dokters, onder wie dr. Van der Goot, en 21 zusters. Het tekort aan verplegend personeel werd kortstondig aangevuld met tien Duitse verpleegsters. Zij konden echter niet blijvend assistentie verlenen aan de Nederlandse ambulance aangezien zij in andere Duitse hulplazaretten nodig waren. Omdat een groot aantal van de zwaargewonden bijzondere zorg nodig had, werd besloten om nog eens tien Nederlandse zusters aan de ambulance toe te voegen. Deze extra hulpkrachten arriveerden pas op 14 augustus te Gleiwitz.²⁵

Het aantal beschikbare bedden, honderdvijftig in totaal, was nagenoeg steeds bezet. Het verloop van het aantal patiënten in het lazaret kon op bepaalde momenten vrij groot zijn. Niet alleen zorgde een hospitaaltrein voor veel nieuwe gewonden, maar ook de komst van een vrij groot aantal onverwachte nieuwe gewonden kon er-

²⁴ [Josephine van der Ent], *Herinneringen*. Handschrift, Korpora, inv.nr. RK2394_107t/mRK2394_113, Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', 48.

²⁵ Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 13, 28, 29.

- 11 Gewonde Duitse militairen en zusters genieten van de buitenlucht in de tuin van het 'Reserve-Lazarett, Theater und Konzerthaus'.

Inv.nr. RK2394.017

voor zorgen dat bedden geruimd moesten worden om plaats te maken voor nieuwe patiënten. De oude patiënten die niet langer bijzondere behandeling of verpleging nodig hadden werden in andere hulplazaretten in de stad ondergebracht.

De zwaargewonden die direct van het front kwamen kregen onderweg morfine toegediend, waarmee werd gestopt als ze eenmaal in het lazaret waren aangekomen.²⁶ Gewonde militairen waren soms vijf à zes dagen vanaf een 'Kriegslazarett' naar het Hollandse lazaret onderweg. De toestanden in de Kriegslazaretten waren erbarmelijk. Zo kwam het geregeld voor dat verbanden lange tijd niet waren verschoond, waardoor de maden eruit kropen. Volgens zuster Josephine van der Ent zagen sommige Duitse soldaten er bij binnenkomst uit als vijftigers terwijl het twintigers betrof! Eenmaal in het Hollandse lazaret in Gleiwitz werden de gewonden 'eerst gebaad-geschoren en verbonden' om vervolgens in een 'heerlijk frisch bed' gelegd te worden. Alvorens ze mochten gaan slapen kregen ze brood met thee of koffie. Bij de Nederlandse ambulance knapten de militairen niet alleen op maar waren ze ook weer opgewekt bij hun vertrek.²⁷

Om de patiënten af te leiden, werden spelletjes gespeeld, liederen gezongen, gedichten voorgelezen en boeken uitgedeeld. Ook werd er lesgegeven in handwerken

²⁶ Ibidem, 13.

²⁷ [Van der Ent], *Herinneringen*. Handschrift, Korpora, inv.nr. RK2394.107 t/m RK2394.113.

en genoten van muziekuitvoeringen. Geestelijken uit de stad verzorgden regelmatig godsdienstige bijeenkomsten. Daarnaast spraken de patiënten vaak over hun vrouw en kinderen, hun *Heimat*, en soms ook over de gruwelen aan het front en het leven in de loopgraven. Bij goed weer werden de patiënten in hun bedden naar buiten gedragen, waar ze heerlijk van de buitenlucht genoten; ‘Die herrliche Luft macht unsere Nerven wieder stark’ zeiden ze dan.

Ondanks het leed en treurnis van de oorlogsgewonden in het ‘Holländerlazarett’ was het kerstfeest volgens het verslag van zuster Van der Ent, met twee grote kerstbomen, cadeautjes, chocolademelk en koek ‘feestelijk en gezellig’. Het ambulancepersoneel probeerde er in ieder geval het beste van te maken. Nederlandse en Duitse zusters zongen ingestudeerde kerstliederen, en een pastor hield een toespraak.²⁸

Ledematenchirurgie en kaakfracturen

Omdat doorgaans veel minder aandacht is voor de gruwelijkheden van de oorlog dan voor de ‘krijgsgeschiedenis’, wordt aan de hand van de verslagen van de artsen Van der Goot, Vinkhuizen en Witthaus hier wel wat dieper op ingegaan.

LEDEMATENCHIRURGIE VAN 29 DECEMBER 1915 TOT 27 JULI 1916	
775	Behandelde patiënten
475	Grote operaties aan ledematen en schedel
11	Overleden patiënten
775	Röntgenfoto's van verwondingen
LEDEMATENCHIRURGIE VAN 27 JULI 1916 TOT EN MET 31 DECEMBER 1916	
663	Behandelde patiënten
235	Operaties
5	Overleden patiënten

De grote operaties werden uitgevoerd onder narcose of onder een plaatselijke verdoving en bestonden vooral uit ledematenchirurgie. Dit omvatte met name operaties aan armen en benen, zoals amputaties en reconstructies. Amputaties kwamen alleen in uitzonderingsgevallen voor. Een ander deel bestond uit operatieve ingrepen aan de schedel, zoals trepanatie (een chirurgische ingreep waarbij een deel van de schedel werd verwijderd of open geboord om toegang te krijgen tot de hersenholte, met als doel de hersendruk te verlichten), het behandelen van een hersenabces, het verwijderen van diepliggende kogels, plastische operaties van het aangezicht en de kaak. Voorts werden operaties uitgevoerd aan de buikorganen, zoals

²⁸ Anoniem, Nederlandsche ambulancen, 31, 32, *Herinneringen*.

12 Een impressie van de operatiekamer.

Inv.nr. RK2394.032

de behandeling van een abces onder het middenrif, het behandelen van een darmfistel, het verwijderen van een nier (nephrectomie) en ingrepen voor de verwijdering van blaasstenen (sectio alta). Voor al deze aandoeningen waren zeer uitgebreide ingrepen noodzakelijk, net als voor gezwellen aan de hals. Voorts behandelingen aan de appendix (het wormvormig aanhangsel van de blindedarm) en operatieve ingrepen voor de behandeling van een darmporotie en buikvliesontsteking. De kleinere ingrepen betroffen onder andere abcesbehandelingen, eenvoudige kogelextracties, het verwijderen van losse botsplinters en dergelijke, die dagelijks werden gevolgd door verbandwisselingen. Naast grote en kleine operaties werden dagelijks grote gipsverbanden en rekverbanden aangelegd. Gevensterde gipsverbanden werden altijd onder narcose aangebracht.²⁹ Bij uitgebreide botverbrijzelingen, die vaak ernstig geïnfecteerd waren en al weken of maanden eerder in andere lazaretten waren behandeld, werd de rekmethode van Steinmann toegepast, waarbij een metalen pen door het bot werd aangebracht. De resultaten hiervan werden als voortreffelijk geboekstaafd. Het röntgenapparaat werd bediend door een Duitse ingenieur, die in 1916 de foto's maakte van de verwondingen van de patiënten.

²⁹ Een gevensterd gipsverband is een speciaal soort gips waarin een opening (een 'venster') is gemaakt, zodat de arts of verpleegkundige een bepaald stukje huid of wond kan zien of verzorgen zonder het hele gips eraf te halen. Met dank aan wijlen Hans Waldeck en aan Thijs Gras.

13 In een houten stellage voorzien van touwtjes en katrollen worden oefeningen uitgevoerd met het rechterbeen van een patiënt.

Inv.nr. RK2394.045

In het lazaret te Gleiwitz was ook een afdeling kaakchirurgie onder leiding van dr. Carl H. Witthaus, ingericht. Deze arts behandelde verscheidene patiënten met boven- en onderkaakfracturen, waaronder enkele dubbele en meervoudige fracturen. De meeste breuken waren veroorzaakt door projectielen en een klein aantal door een trap van een paard. Nagenoeg alle grote of kleine verwondingen in de weke delen van het gezicht vroegen om gecompliceerde behandelingen. De meeste kaakfracturen waren geïnfecteerd, vaak door verontreiniging van verbrijzeld bot en belangrijk verlies van omliggende weke delen. Bij sommigen patiënten waren nog stukken metaal (granaatscherven of kogels) in het weefsel achtergebleven.

De behandeling bestond behalve uit de gebruikelijke wondbehandeling, in het terugplaatsen van het bot of gewrichten en het fixeren van de kaakfragmenten met op de tanden bevestigde haakjes of oogjes. Voor het vastzetten van deze constructies werd gebruik gemaakt van elastiekjes, veren en schroeven. Zo hoopten de artsen dat de boven- en onderkaak weer op elkaar aan zouden sluiten. Grote defecten in de bovenkaak werden met behulp van een abturator (een voorziening om een opening, vaak in het gehemelte, te dichten) hersteld. Behalve met metalen draadspalken (*Schienen*) werkten de artsen ook met hoofdkappen om de kaak weer in de normale 'anatomische' positie terug te brengen. De chirurgen reconstrueer-

14 Onder grote belangstelling van het Nederlandse en Duitse personeel wordt een overleden patiënt begraven.

Inv.nr. RK2394.020

den grote wonden in de weke delen van het gezicht (zoals wangen) door middel van plastische chirurgie. Hiervoor werd vaak weefsel uit naburige lichaamsdelen gebruikt. Naast kaakfracturen werden ook andere kaakaandoeningen behandeld, waaronder abscessen in de kaakholte.

Gedeeltelijk genezen verklaarde patiënten konden op eigen verzoek naar hun ‘Heimatlazarett’ worden overgebracht, terwijl bij de rest van de gewonde patiënten de behandeling werd voortgezet. Enkele patiënten, die niet meer in het lazaret verzorgd hoefden te worden waren soms weer in staat om werkzaamheden uit te voeren.³⁰

Overigens waren niet alle verwondingen die in het lazaret werden behandeld aan de oorlogvoering of oorlogshandelingen toe te schrijven. Net als in het burgerleven leden militairen ook aan allerlei normale aandoeningen, waarmee niet is gezegd dat die ‘normale’ aandoeningen zoals griep, géén relatie met de oorlog hadden. De oorlog kan ze hebben verergerd, indaming van de verspreiding hebben bemoeilijkt, of preventie onmogelijk gemaakt.³¹

KAAKCHIRURGIE VAN 1 JUNI TOT EN MET 31 DECEMBER 1916

12	Bovenkaakfracturen
45	Onderkaakfracturen
412	Gevulde tanden
53	Wortelkanaalbehandelingen
30	Prothesen (waaronder vijf bruggen en twee stifttanden)

³⁰ Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 10, 14, 15.

³¹ L. van Bergen, *Oorlogen zijn broedplaats voor ziektes*, podcast NPO Radio (16 augustus 2025).

Bij jonge soldaten, vaak nog kinderen van 17 à 18 jaar, kwam het afzetten van armen en benen, kaakverwondingen en het verlies van ogen veelvuldig voor, waardoor ze voor hun leven getekend waren. Zo waren er bij een zeventienjarige Duitse soldaat, die in opleiding was voor het katholiek priesterschap, een arm en een been afgezet. Het niet geamputeerde been was verlamd en zijn linkerarm stijf. Het lukte hem uiteindelijk om met zijn beterende arm te schrijven. Zijn moeder, een lange afstand trotserend, zocht haar zoon 's nachts op. 'Dat hij zo verminkt was gaf alles niets zeide ze. De hoofdzaak is dat hij nog leeft.' Enige weken later kon hij naar zijn 'Heimatlazarett' worden overgebracht.

Vaak knapten de patiënten in het lazaret weer op. Als de patiënten genezen waren volgde een keuring om te bezien of ze weer 'Felddienstfähig' waren en voor de tweede keer naar het front gestuurd konden worden. Ze kregen dan altijd een 'Liebesgabe' mee die uit sigaren, sigaretten, cakejes,

'Dat hij zo verminkt was
gaf alles niets zeide ze.
De hoofdzaak is dat hij
nog leeft.'

lucifers, tabak, warme kleren of een wollen deken voor de koude maanden bestond. De warme kleren of wollen deken werden vaak verstrekt als ze weer terug naar de loopgraven moesten. De patiënten die dermate waren opgeknapt en alleen bleven 'voor baden, massage en electriseeren', moesten werkzaamheden verrichten in het lazaret.

Soldaten met ernstige hoofdwonden werden direct geopereerd, maar overleefden het meestal niet.

Drie van de zestien overleden patiënten verkeerden bij binnenkomst in het lazaret al in een zeer slechte toestand. Eén zwaargewonde weigerde een dringend noodzakelijke operatie en stierf kort daarop. Een andere patiënt, die al veel bloed had verloren, overleed ten gevolge van herhaalde neusbloedingen. Het kwam vaak voor dat zwaargewonden in het lazaret stierven zonder familie, vrienden of bekenden. Volgens het verslag van zuster Van der Ent bood het familie daarna nog enige troost om te horen dat hun verwanten goed verzorgd door het ambulancepersoneel in het hospitaal waren gestorven.³²

Besluit

In september 1916 bezocht de Duitse keizerin Augusta Victoria het Nederlandse lazaret. Daar bedankte ze koningin Wilhelmina voor het uitzenden van de ambulance en sprak ze haar grote waardering uit voor de geboden Nederlandse hulp aan de oorlogsgewonden. Ze reikte uit naam van haar man, keizer Wilhelm II, aan alle Nederlandse artsen, zusters en leden van de Duitse medische staf Rode Kruismedail-

³² Herinneringen.

15 Keizer Wilhelm II in gesprek met een Duitse gewonde militair.

Inv.nr. RK2394.039

les uit. Zo ontvingen Frijntje, Marigje, Pleuntje en Josephine een Rode Kruismedaille derde klasse uit handen van de keizerin persoonlijk.³³

Daarnaast deelde ze foto's uit van haar echtgenoot, maar die werden na haar vertrek bijna allemaal door de in het lazaret aanwezige soldaten verscheurd. Door de opgelopen verwondingen en de gruwelijkheid van de oorlog, waarbij vele kameraden op het slagveld waren gesneuveld, heerste onder veel Duitse militairen een anti-monarchistische stemming. Vier maanden later bracht ook de keizer een bezoek aan het lazaret te Gleiwitz en begaf hij zich meteen naar de zwaargewonden in de zaal. Daar nam hij de tijd om met de patiënten te praten en sprak de enkele gewonde Russen in hun eigen taal aan.³⁴

Naast het keizerlijk paar brachten ook Duitse autoriteiten, artsen en hoge militairen een bezoek aan de Nederlandse ambulance in het lazaret. Dit leidde vaak tot uitnodigingen voor tegenbezoeken, bijvoorbeeld aan ziekenhuizen, gezondheidscentra en fabrieken. Daarnaast ondersteunden de Nederlandse chirurgen de reserveziekenhuizen in de omgeving van Gleiwitz met advies en operaties. Zo voerden

³³ Anoniem, 'Ambulance Gleiwitz', in: *De Tijd: Godsdienstig en Staatkundig Dagblad* (15 september 1916), Anoniem, 'De Duitse keizer in het Nederlandsche hospitaal te Gleiwitz', in: *Algemeen Handelsblad*, (25 januari 1917).

³⁴ Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', 48.

16 Studiofoto van de gedecoreerde Frijntje de Ruyter en Marigje Breedveld kort na het bezoek van de Duitse keizerin Augusta Victoria aan het Hollandse lazaret in september 1916. Beide dames werden onderscheiden met de Rode Kruis medaille 3de klasse.

Inv.nr. RK2394.071

zij meerdere malen operaties uit in het 'Garnisonslazarett' en het 'Städtische Krankenhaus'.³⁵

Nadat de vier dames eind 1916 waren vertrokken, bleef de Nederlandse ambulance voorlopig werkzaam in het lazaret te Gleiwitz. In maart 1918 werd de Nederlandse ambulance verplaatst naar de stad Celle, nabij Hannover. Deze verhuizing was het gevolg van de Vrede van Brest-Litovsk, waarmee een einde kwam aan de oorlogsdreiging aan het oostfront tussen Rusland en de Centrale Mogendheden. Na de wapenstilstand van 11 november 1918 bleef de ambulance nog enige tijd actief, maar kwam de focus op herstel- en rustoorden te liggen, onder andere voor kinderen.³⁶

Na een paar weken verlof zouden Frijntje en Marigje begin 1917 hun krachten opnieuw wijden aan het verzorgen van oorlogsgewonden. Zo gingen beide verpleegsters mee op Nederlandse schepen, voorzien van Nederlandse bemanningen, die Engelse en Duitse gewonden overbrachten naar Engeland of het vasteland. In 1918, tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog, hebben beide dames nog Franse militairen verpleegd en kregen ze, na het behalen van het theoretisch examen, op 9 september 1918 het diploma kraamverpleegster uitgereikt.

³⁵ Anoniem, *Nederlandsche ambulancen*, 10, 11, 14.

³⁶ Van Lunteren, 'Twee Arnhemse diaconessen aan het Oostfront', 159-161.

17 De verpleging van zuigelingen kort na de Eerste Wereldoorlog in een kraamafdeling van een Nederlands ziekenhuis of kliniek. Frijntje (tweede van links) en Marigje (tweede van rechts).

RK2394.002

Nadat het tweetal lange tijd had gewerkt in een turbulente omgeving met oorlogsgewonden, vaak zonder ook maar één dag verlof, verlangden ze sterk naar een rustigere werkomgeving. In een kraamafdeling van een Nederlands ziekenhuis of kliniek konden ze zich een tijdje bezighouden met de verpleging van zuigelingen. Daarna kwamen ze bij de schoolartsendienst en mochten ze op dienstreis naar een daarvoor relevant internationaal congres in Helsinki. In 1936 beëindigden ze hun werkzaamheden als verpleegsters want 'zij waren aan het eind van hun latijn' en werden afgekeurd.³⁷ Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog kwamen Duitse soldaten bij Frijntje aan de deur die haar vroegen om tin en koper in te leveren. Toen ze haar onderscheiding uit 1916 toonde, die ze nog van de Duitse keizer had gekregen, dropen ze zichtbaar geïmponeerd, zonder iets mee te nemen, af.³⁸

³⁷ Anoniem, 'Rode Kruisverpleegster 1914', 48.

³⁸ Idem, Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid, inv.nrs. RK2394.089, RK2394.90, RK2394.002.

Summary

Despite the strict neutrality of the Netherlands in the First World War, several ambulances were sent with the approval of the Dutch government, to the warring countries to help and care for the wounded. This also applied to the Central Powers. The initiative did not lie with the Netherlands Red Cross, but with a Central Committee, divided into 34 subcommittees that made ambulances to Gleiwitz and Olmütz possible on the basis of donations from doctors, associations and private individuals. Compared to the German field hospitals, the Dutch ambulance provided high-quality professional medical and hygienic care. This is evident from several sources, advice and physical support from Dutch surgeons to neighbouring German field hospitals, visits by German fellow doctors to the Dutch ambulance in Gleiwitz and the expressed appreciation of the German imperial couple.

Keywords

Belgium refugees, Gleiwitz, Dutch ambulance, Red Cross, Germany, Great War, war nurses, war surgery, war wounded

Over de auteur

Tristan Broos (1974) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij is militair-historicus en werkzaam als conservator bij Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid. Sinds 2005 verschenen van zijn hand vele publicaties over het KNIL en aanverwante onderwerpen in verschillende periodieken. Eind 2019 publiceerde hij het overzichtswerk *Het Koninklijk Nederlands-Indisch leger, geschiedenis, uniformering en uitrustingen 1911-1942*. Hij is redactielid van *Veilig. Jaarboek Korpora, Erfgoed Publieke Veiligheid*.